

A vasfüggönytől a határnyitásig

Jobst Ágnes: A Stasi működése Magyarországon – A keletnémet és a magyar állambiztonság kapcsolata 1955–1989. Jaffa Kiadó, Budapest, 2015. 344 oldal

A keletnémet állambiztonsági szerv, a Stasi magyarországi működésével mindmáig kevesen foglalkoztak, tevékenysége jobbra feltáratlannak mondható. Meg kell említenünk Dalos György¹ munkáját, amely az NDK és Magyarország megfigyelő szerveinek kapcsolatát elemzi, s adatgazdag dolgot írt Tóth Imre,² Gyarmati György³ és Slachta Krisztina⁴ is a téma egyes vonatkozásairól. Oplatka András⁵ egy egész kötetet szentelt a keletnémet menekültek kiengedésének, s a keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek kapcsolatával foglalkozik Georg Herbristrit⁶ tanulmánya, amely a Balkán csoport dossziéit vizsgálva azt világítja meg, hogy a Stasi milyen intézkedéseket tervezett, illetve hajtott végre a nyugatnémetországi magyar emigránsok szervezetei ellen, különös tekintettel az 1956-ban kivándoroltakra. Ez az írás azért is tanulságos, mert a keletnémetek meggyőződése szerint a magyar forradalomért elsősorban a disszidens szervezetek voltak a felelősök.

A most ismertetésre kerülő munkában a kérdés átfogó elemzésére vállalkozott Jobst Ágnes, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára munkatársa, akinek egyik fő kutatási területe a nemzetközi állambiztonsági együttműködés keletnémet vonatkozásainak vizsgálata.

A Stasi elsősorban azokban a szocialista országban tevékenykedett aktívan, amelyeknek nyugati határai is voltak. Magyarország azért volt különösen fontos számukra, mert itt sok nyugat- és keletnémet turista (családtagok, barátok) találkozott. Közismert volt, hogy ha nyáron, a Balaton partján Mercedes és Trabant állt a nyaraló előtt, akkor ott egy szétszakított német család nyaral együtt. A Stasi hivatalosan Magyarországon tartózkodó emberein kívül a „Balaton-brigád” tagjai (beszervezett civil ügynökök) is kíváncsiak voltak a nyugatnémet-keletnémet kapcsolatokra – hangsúlyozza a szerző. A keletnémet titkosszolgálat igyekezett a magyar hatóságoknál elérni, hogy azok minél több szökési kísérletet akadályozzanak meg, ezen kívül még azt is követelte (részleges sikerrel és főleg inkább eleinte), hogy a magyar hatóságok adják ki azokat a korábban nyugatra szökött keletnémet állampolgárokat, akik Magyarországra érkeztek nyaralni. A keletnémet–magyar titkosszolgálati együttműködésnek ugyanakkor az volt az egyik sajátos vonása, hogy az 1960-as évek közepétől több szempontból is egyre több gyakorlati vonatkozásban különbözött egymástól a két ország kommunista berendezése.

A kötet első fejezetében (*Európa kettéválasztása*) a vasfüggöny létrejöttétől a berlini fal felépítéséig az előzményekről értekezik a szerző. A második fejezetben (*A Magyar Népköztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság együttműködése*) részletesen tárgyalja, hogyan építették ki a ke-

¹ Dalos György: „Testvérszervek”. Beszélő, 8. évf. (2003) 7-8. sz. 82., 9. sz. 64.

² Tóth Imre: *Menekültkérdés és határnyitás*. Múltunk, 54. évf. (2009) 4. sz. 4–38.

³ Gyarmati György: *A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek*. Múltunk, 54. évf. (2009) 4. sz. 39–63.

⁴ Slachta Krisztina: *A Stasi és a magyar határnyitás*. Rubicon, 25. évf. (2014) 8. sz. 32–37.

⁵ Oplatka András: *Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. óra*. Budapest, 2008.

⁶ Herbristrit, Georg: *Az NDK Állambiztonsági Minisztériumának „Balkán ügyirata”*. Történelmi Szemle, 50. évf. (2008) 1. sz. 109–125.

letnémetek és a magyarok az állambiztonsági szolgálatok együttműködését.

A leghosszabb fejezet – *Menni vagy maradni?* – arról szól, hogy miért és hogyan próbáltak a keletnémet állampolgárok Magyarországról nyugatra menekülni, és a magyar állambiztonsági szervek – együttműködve a Stasival – hogyan próbálták megakadályozni azt, illetve hogyan szankcionálták. A szerző többször is rámutat arra a sajátos tényre, hogy a vizsgált korszak első felében sokkal nagyobb mértékű volt az egyetértés a keletnémet és a magyar hírszerző szervek célkitűzései és módszerei között, az 1980-as évek végére azonban gyakorlatilag végérvényesen szembekerültek az álláspontok.

A negyedik fejezet (*A magyar nyitás politikája*) a határnyitás előzményeit és folyamatát mutatja be, az ötödik (*A keletnémetek és a magyar határnyitás*) pedig arról szól, hogyan befolyásolta a határnyitás a keletnémet–magyar kapcsolatokat.

Az 1960-as években kezdett látványosan megemelkedni az NDK-ból Magyarországra látogató egyéni turisták száma. Evvel kapcsolatban a szerző kiemeli, hogy a magyarországi megfigyelő brigád egy 1967-es jelentésében már azt állította: Magyarországon az NDK illegális elhagyása nagyobb rizikó nélkül lehetséges. A megállapítás nyilvánvalóan túlzás, és a „vádát” ekkor a magyar hatóságok határozottan cáfolták. Igaz, a tetten ért határsértőket nem mindig – sőt a korszak vége felé haladva egyre kevésbé – adták ki a német félnek, annak ellenére, hogy ezt részletes szabályozás írta elő. (A kisgyerekes anyák előzetes letartóztatása például általában elmaradt.) A keletnémet hatóságok azt is elvárták volna (ahogy arról már szó esett), hogy a szökésben vagy szökési kísérletben segédkező nyugatnémet vagy más nyugati állampolgárokat, akik korábban az NDK polgárai voltak, de a „lábukkal szavaztak”, azaz Nyugatra távoztak, és immár nyugati állampolgárokként hazánkba látogattak, a magyar állam adja ki a keletnémeteknek. A könyvben idézett dokumentumok szerint már 1964-ben

is előfordult, hogy az ilyen kérések teljesítését a magyar hatóságok „elszabotálták”, 1970-től kezdve pedig kifejezetten és nyíltan megtagadták, humanitárius szempontokra hivatkozva. Az emberiességi szempontokra a keletnémet fél egyébként nem volt tekintettel. Kelet-Berlinben a szökési kísérletek motivációját többnyire leegyszerűsítették, és azazal magyarázták, hogy azok segítói egyszerűen fizetett embercsempészek. A kötetből az is egyértelműen kiderül, hogy a Stasi magyarországi működése milyen mértékben volt pazarló és részben hiábavaló. Számtalanszor előfordult ugyanis, hogy egy ügynök hetekig figyelt egy balatoni nyaralót, hátha megérkezik a célszemély, de eredménytelenül (vagy ha mégis megérkezett, nem állt szándékában illegálisan Nyugatra távozni). A megfigyelőbrigádok tevékenysége más esetekben is meglehetősen alacsony hatásfokú volt. Ha például valaki megkedvelte Magyarországot, és rendszeresen felkereste turistaként, előbb-utóbb gyanússá vált, célszemély lett belőle, és ezt követően rendszeresen és alaposan megfigyelték, anélkül, hogy az illető illegális határátlépést tervezett volna.

A szerző arra is felhívja a figyelmet, hogy a Stasi emberei alaposan tanulmányozták a magyar kulturális életet, különösen abban a vonatkozásban, hogy mennyire tér el a „kötelező vonaltól”. Erich Mielke állambiztonsági miniszter rendszeresen foglalkozott a magyar szamizdat irodalommal, illetve az emigráns kiadványokkal. A keletnémet Állambiztonsági Minisztérium nem értette, mi készíti a magyarokat arra, hogy határaikat szinte fenntartás nélkül megnyissák a nyugati turisták előtt. Különösen felháborítóknak tartották, hogy Magyarország csatlakozott az Interpolhoz, hogy a magyar kollégák azt a fáradságot sem vették, hogy lefordítsák az Interpolra vonatkozó leleplező dokumentációt, amelyet Mielke miniszter 1981 novemberében személyesen bocsátott rendelkezésükre.⁷

⁷ Dalos: „Testvérszervek”, id. mű

A gorbacsovi reformok magyarországi térnyerése idején aztán látványosan felgyorsult a keletnémet és a magyar álláspont eltávolodása egymástól. 1987-ben Erich Honecker egyenesen kijelentette, hogy a szovjet belpolitikával több vonatkozásban sem tud egyetérteni. Ez természetesen a magyar külpolitikára is vonatkozott. Keletnémet politikai körökben nagy riadalmat okozott az SZKP főtitkárának azon kijelentése, mely szerint ők ugyan az egypártrendszer hívei, de nincs kifogásuk az ellen, ha valamelyik baráti országban ezt nem így gondolják. A keletnémet vezetőknek egyre inkább tudomásul kellett (volna) venniük, hogy álláspontjukat, sőt rendszerüket Moszkvából már nem támogatják és nem védik meg. A remény viszont még 1989 augusztusában is élt, hiszen ekkor Oskar Fischer külügyminiszter Moszkvába utazott szovjet kollégájával tárgyalni – ám útja eredménytelenül zárult. „Sevarnadze szovjet külügyminiszter azonban egyértelművé tette, hogy a kérdés nem tartozik a szovjet–keletnémet külkapcsolatok körébe.” (221. old.) És a berlini falat hamarosan elkezdték bontani. Az akkori berlini magyar nagykövet – titkosszolgálati jelentésekre alapozva – úgy értesült, hogy Ceaușescu kezdeményezésére Románia, Csehszlovákia és az NDK katonai fellépést is fontolgatott Magyarország ellen.⁹ Az mindenesetre tény, hogy a határnyitás idején igen feszült volt a csehszlovák–magyar (a bős-nagymarosi vízlépcső miatt) és a román–magyar (többek között az erdélyi falurombolás miatt) viszony. Ilyen körülmények között kellett volna tekintettel lenni a keletnémetek érzékenységére is – hangsúlyozza a szerző.

A Varsói Szerződés országaival kötött korábbi egyezmények a menekültügy miatt előbb-utóbb nemzetközi jogi problémákhoz vezettek, ugyanis ezek a szerződések ellentétesek voltak a menekültügyi konvenció rendelkezéseivel. Az, hogy egyre több erdélyi menekült érkezett Magyarországra –

alapítja meg a szerző –, szintén közrejátszott abban, hogy Magyarország csatlakozott a genfi menekültügyi egyezményhez, ami természetesen a keletnémet hatóságokat újabb aggodalommal töltötte el. (Félelmük nem is volt indokolatlan, hiszen a csatlakozás később valóban megkönnyítette a keletnémetek kiengedését.) A magyar határőrség parancsnoka már 1988-ban javasolta a határon az elektronikus jelzőrendszer elbontását, mert véleménye szerint az nemcsak műszakilag, hanem erkölcsi értelemben is elavulttá vált.

1989 májusában drámaian megnövekedett a budapesti nyugatnémet követségen tartózkodó, illetve a követség közbenjárását kérő keletnémetek száma. Augusztus 18-án már száznegyven keletnémet állampolgár volt itt, de több százán várakoztak a Máltai Szeretetszolgálat táborában és az ország különböző pontjain. A páneurópai piknikre 1989. augusztus 19-én került sor, amikor is megközelítőleg 600 NDK-beli turista tudott Ausztriába távozni. A keletnémet menekülteket a magyar kormány véglegesen 1989. szeptember 11-én engedte ki. Érdekes kérdés, hogy a titkosszolgálati munkába annyi energiát és pénzt fektető Stasi emberei „miért nem tudtak előre – de legalább néhány órával korábban – a páneurópai piknik szervezéséről, illetve az azt követő határnyitásról. A piknikről mindenképpen értesülhettek volna, ha legalább egy nem hivatalos munkatársuk időben jelentett volna a magyar és német nyelven is terjesztett szórólapokról...” (233. old.) A szerző szerint éppen ebben az időszakban „a magyarországi operatív csoport – az NDK vezetéséhez hasonlóan – már nem volt abban a helyzetben, hogy lépést tartson az eseményekkel”.¹¹ A fent említett csoport vezetőjének állítása szerint nem volt információjuk a közelgő eseményekről. Már csak azért sem, mert a Sopron környékén tevékenykedő, „Maca”

⁹ Gyarmati: *A vasfüggöny és az állambiztonsi szervek*, 46.

¹¹ Jobst: *A Stasi működése Magyarországon*, 233.

fedőnevű ügynököktől éppen ebben az időszakban betegsége hivatkozva nem kaptak információkat. És hogy, hogy nem, a balatoni kempingek területén végzett ellenőrzés során nem találkoztak az augusztus 19-re szóló meghívót tartalmazó német nyelvű röplapokkal. A nagykövetség tájékozottabbnak bizonyult, ugyanis a piknikre szóló meghívót megkapták a szocialista országok budapesti nagykövetei is. Igaz, miután Gerd Vehres keletnémet nagykövet konzultált szovjet és csehszlovák kollégájával, úgy döntött, hogy távol marad az eseményről.

A kétségkívül hiánypótló kötetel kapcsolatban néhány apró hibára is fel kell hívni a figyelmet. A helységnevek alkalmazása nem mindig következetes, olykor pontatlan vagy hiányos: Őrszentpéter inkább a délnyugati határnál fekszik, mint a délinél. Az egyik helyen Margitbánya, a másikon Szentmargitbánya (az ausztriai Sankt Margarethről van szó) szerepel (231–232. old.), Rust csak német nevén fordul elő. (232. old.) Szemet szúr az olvasónak, hogy több helyen szerepel a nevek mögött az „elvtárs”, de előfordul az úr titulus is („Stefan Biricz úrnak a visszaemlékezése”). Nem idézetek, hanem a szerző saját szavai ezek, s úgy véljük, használatuk mellőzhető.

A 23. lapon viszonylag hosszasan esik szó a berlini válságról, Berlin körülzárásától a légi híd létesítésén át a konfliktus feloldásáig, amire meggyőződésünk szerint elegendő lenne csak utalni. A 10. lapon olvashatunk a fultoni beszédről, amit azonban Churchill 1946-ban már nem miniszterelnökként mondott el, ezért is engedhette meg magának az élesebb fogalmazást. Amikor a szerző a két világhrend elkülönüléséről ír (12. old.), ide sorolja „a szocialista országok közösségéből kizárt Jugoszlávia” határát, holott ez későbbi változás, ahogy a berlini fal felépítése is. Nem mindig találjuk meg a hivatkozott művek címének fordítását sem (például *Through the Bolshevik Russia*). (11. old.)

Érdeemes lenne feltárni részletesebben a keletnémet politikusok moszkvai magyarelenes „aknamunkájának” részleteit. Nem csupán a menekültügy vonatkozásában, hanem a magyar kulturális élet megfigyelését illetően is. Úgy véljük, tanulságos lenne a határnyitást megelőző szovjet–magyar egyeztetések eddig még nem ismert eseményeit, dokumentumait is publikálni.

Jobst Ágnes könyvéről megállapítható, hogy a bőséges jegyzetapparátus alapos kutatómunkáról tanúskodik. A könyv nagyon fontos mind a nyugat–keleti, mind a kelet-európai országok közötti kapcsolatokat kutatásában, de színesíti a hazai kommunista diktatúráról alkotott képünket is. A keletnémet és a magyar titkosszolgálatok együttműködésének feltárása során a keletnémet és a magyar kommunista diktatúra hasonlóságaira és különbségeire is fény derül, akár a szóban forgó hatóságok működéséről, akár a két ország állampolgárainak utazási lehetőségeiről esik szó. A néha száraznak tűnő tények között a szerző ügyesen helyez el olyan információkat is, mint például azt, hogy mit jelent a „mit sem sejtők völgye”. Az NDK-ban ugyanis sok helyen elég jól lehetett fogni a nyugatnémet adókat, de az Elba menti településeken nem. Ezért hívta a népnyelv ezt a területet a „mit sem sejtők völgyének”. A népnyelv azért hívta így ezt a területet, mert az NDK-ban sok helyen jól lehetett fogni a nyugatnémet adókat, de itt nem. Érdekes adalék az is, hogy 1989-ben Horn Gyulának és osztrák kollégájának, Alois Mocknak már nem volt könnyű dolga a vasfüggöny ünnepélyes átvágásakor, mert (állítólag) alig találtak rajta ép szakaszt. A vasfüggöny kapcsán kevésbé ismert fogalmak említésével is találkozhatunk, mint a bambusz-, jég- és kaktuszfüggöny (Kína és Indokína, Kamcsatka és Alaszka, illetve Kuba és az USA között). Az olvasó a szöveg jó stílusa miatt is szívesen forgatja a kiadványt.